

بررسی الگوهای معماری و تزیینات آجری در بناهای تاریخی ایران

مهندس آزاده محمودیان

چکیده

فلات ایران، از دیرباز سکونتگاه انسان‌ها و مهد تمدن و فرهنگ بوده است. معماری ایرانی به عنوان نماد هویت ملی، مجموعه‌ای از ارزش‌های عمیق و غنی فرهنگی و هنری را در گستره سرزمینی خود حفظ نموده است. امروزه می‌توان آثار هنرمندان معمار را در بخش‌های مختلف سازه‌های معماری بر جای مانده از گذشته ملاحظه نمود. انواع تزیینات در نمای داخلی و بیرونی آثار متعدد و متنوع معماری، فضای دلپذیر و زیبا را طراحی و ترسیم نموده که همیشه مورد توجه بوده است. در این نوشتار تلاش شده تا در زمینه بناهای آجری و نقوش تزیینی این نوع سازه‌ها در معماری آثار تاریخی ایران بر اساس مستندات تاریخی اطلاعاتی ارائه شود. تزیین در آثار معماری و فرایند شکل‌گیری معماری تزیینی از مقوله‌های با اهمیت تاریخ معماری در ایران بوده است. تکنیک‌های زیبا سازی فضا و انواع تزیینات به عنوان هنر ارزشمند هنرمندان معمار، از بخش‌های تخصصی این نوشتار قلمداد می‌گردد.

واژگان کلیدی: هنر تزیین، معماری تزیینی، تزیین بناهای آجری، ایوان مدائن، سلطانیه.

تزیینات معماری

بررسی های علمی نشان می دهد، معماری داخلی ایران از قدیمی ترین دوران تا کنون همواره با تزئین همراه بوده است. تزئین، در یک مجموعه، زیبایی و آراستگی است. در دوره حکومت پارسیان از عناصر تزئینی مختلفی استفاده کرده اند. سرستون های تخت جمشید، تزئین در بناهای پاسارگاد چون آرامگاه کوروش که مجموعه ای از سازه های سنگی است، فضا های راست گوشه و تالار ستوندار، ساخت ساختمان بر روی سکو یا صفه، درونگرایی، زیباسازی پیرامون ساختمان، ایجاد استخر و پردیس انواع تزیینات در گچبری ها، آجر کاری ها، نقش و نگارهای داخلی بناها و انواع تزیینات در ساختار سازه های معماری در دوران مختلف، نشانگر هنر معماری هنرمندان معمار ایرانی است که از دیرباز تا کنون در گستره سرزمینی ایران برجای مانده است.

تزیینات و هنرهای تزیینی

انسان ذاتاً پذیرای زیبایی ها است. تزیینات و هنرهای تزیینی بخشی از این زیبایی ها قلمداد می شوند، بنابراین، تزیینات در معماری می تواند بخش مهمی از نیاز های زیبا شناختی انسان را بر آورده سازد. آریایی ها پیش از این که خاک ایران را مسکن سکونت خود قرار دهند در دشت ها و مراتع وسیع و سبز آسیای مرکزی زیر چادرها زندگی می کردند. در چادرهای مجلل رؤسای قبایل زیباترین قالی و ارزنده ترین جام های سیمین و زرین و جواهرات دیده می شد. ایوان کسری و مدائن در کشور فعلی عراق که در عهد باستان پایتخت ایران بوده به انواع تزیینات و جواهرات آراسته شده بود. الیاف سیم و زر آمیخته با تار و پود پرده ها و نقوش بافته آن، مناظر باغ و بوستان و شاهکار

های معماری همه و همه نشانگر علاقه‌ی انسان به زیبایی هاست. آثار معماری تزئینی در تخت جمشید، پاسارگاد، طاق بستان و هزاران بنا و اثر ارزشمند که حاصل فکر و اندیشه‌ی انسان‌ها در فلات ایران و دیگر سرزمین‌ها است مجموعه‌ای از شاهکارهای معماری تزئینی است. در این مبحث، تزئینات متنوع، عناصر مختلف در سازه‌های معماری آجری ایران مورد بررسی قرار گرفته است.

آجر و معماری تزئینی

آجر: از مهمترین مصالح ساختمانی معماری ایرانی بوده است. آجرهای به کار رفته در معماری عموماً مربع شکل است که در کارگاه‌های آجری در سراسر ایران ساخته می‌شد. آجر علاوه بر استفاده در ساختن بدنه بنا برای تزئین آن نیز نقش مهمی داشته است. بهره‌گیری از آجر در دوره‌های مختلف در ساخت ابنیه رواج داشته است. بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد از اوایل اسلام تا دوره تیموری تزئین بیشتر بناها با آجرکاری صورت گرفته است. هم‌چنین از آجرهای تراشدار و قالبی نیز استفاده می‌شد. آجرهای پخته رنگهای گوناگونی چون زرد کمرنگ، قرمز و قرمز تیره داشته که در ابعاد ساخته می‌شد و در قسمت‌های مختلف بنا مانند ایوان‌ها، طاقناها، گنبد‌ها، مناره‌ها و اتاق‌ها به کار می‌رفت (شاپوریان، ۱۳۹۶: ۲۱).

تاریخچه بهره‌گیری از آجر

در دوران پیش از اسلام شاهد کاربرد آجر برای پوشش کف بناها هستیم. بعد از اسلام نیز در محل‌هایی چون جرجان حتی در پوشش بسیار زیاد کف خیابان‌های شهر آجر بکار رفته است. آجرفرش بناها در بیشتر دوره‌ها با آجرهای چهارگوش بزرگ 'نظامی' و 'تخت' صورت گرفته است. در پلکان‌ها و حتی کف ایوان‌های مقابل حجره کاروانسرا

و مسیرهای داخل صحن برخی از مسجدها، آجرها را بصورت 'تره' و به شیوه خفته و راسته در طرح‌های مختلف بکار می‌برند تا مقاومت بیشتری داشته باشند.

بخشی از ایوان مدائن دوره‌ی ساسانی - جنوب بغداد

در قرون اولیه اسلامی، تزئینات آجرکاری نمای بنا با شکل کلی آن به گونه‌ای در ارتباط است که نوعی وحدت واقعی میان مصالح و طرح بنا بچشم می‌آید. مانند مقبره امیراسماعیل سامانی در بخارا، برج‌های گنبد قابوس، پیر علمدار و نمونه‌های دیگر. با کسب آگاهی بیشتر در دوران‌های بعد این هنر قوت بیشتری یافت. مسجد جامع نایین و آجرکاری ستون‌های کاکویه شبستان مسجد جامع اصفهان از نمونه کارهای ارزنده دوران آل‌بویه است. در دوران بعد و آغاز عهد سلجوقیان هنر آجرکاری بدون وقفه در خلق آثار شکوهمند معماری نقش اساسی برعهده دارد.

از ویژگی‌های معماری دوران سلجوقی آجرکاری پرکار و عرضه‌ی نقش‌ها و طرح‌های گوناگون است. شبستان‌ها گنبددار زواره و اردستان، شاهکار مسجد جامع اصفهان، بنای شکوهمند رباط شرف و رباط ملک، نمونه‌های گرانبه‌تر هنر آجرکاری این دوران را تشکیل می‌دهد. در دوران کوتاه خوارزمشاهیان و پیش از یورش مغولان، آثار ارزشمندی در زمینه هنر آجرکاری در خراسان بوجود آمد مانند: مسجد زوزن و سنگان. در عهد ایلخانیان، تیموریان و آل مظفر، هنر آجرکاری با بکار گرفتن عنصر ترکیبی کاشی و در برخی موارد سنگ، کاربرد آجر کمتر شد. در دوره‌ی ایلخانی آجرها از جهت رنگ متنوع بودند. و رنگ‌های زرد کمرنگ، زرد گل‌اخرایی، زرد مایل به قرمز، قرمز تیره و خاکی در آنها دیده می‌شود. آجر مستطیل در پیش از اسلام رواج کامل داشت اما بعد از اسلام بیشتر آجرها مربع بودند. هنر چیدن آجرها را در بناها به‌منظور عرضه نماهای تزئینی متناسب با شکل و هیئت کلی بنا آجرکاری می‌نامند. آثار گونه‌گون معماری به جای ماده از دوران‌های مختلف بعد از اسلام ایران شاهد نمونه‌های پرارزش از هنر استادکاران ایرانی در آفرینش سطح‌های آجری در زیباترین طرح‌ها و تناسب‌های زیبا و موزون است.

در دوره تیموری نیز هنر آجرکاری اعتبار فراوانی دارد. آثاری چون مسجد میر چخماق و مقبره‌ی شیخ زین‌الدین ابابکر در تایباد و به‌ویژه دیوارهای گنبدخانه‌ی مسجد جامع یزد از آثار دوران آل مظفر، از کارهای باارزش این عهد به‌شمار می‌روند. شیوه‌ی آجرکاری عهد صفویه در دوره‌ی زنده و قاجاریه هم چنان ادامه می‌یابد. در عهد قاجار در نماهای آجری بندهای عمودی حذف می‌شود و آجرها در عرض به هم می‌چسبند.

نمونه تزئینات آجر کاری در آثار ایرانی

کاربرد آجر

از آجر در پوشش گنبد، مثل گنبد نظام‌الملک و تاج‌الملک؛ در گوشواره یا طاق روی گوشه مثل تالار مربع مسجد جامع اردستان، مقرنس مثل برج طغرل و گنبدعلی استفاده شده است. از موارد تزئینات آجری می‌توان به نماسازی و به کارگیری انواع ترکیبات این عنصر در چارچوب و قالب یک هندسه بسیار ساده اشاره داشت. در تزئینات معماری ها (مقرنس کاری) اصل مقرنس ها آجری هستند و قطعات موزائیک و کاشی را به آن

چسبانده‌اند (محمودیان، ۱۳۹۳: ۵۹). در بنای مسجد گوهر شاد و مسجد کبود تبریز از این سبک استفاده شده است

نمونه تزیینات آجر کاری

از نمونه‌های برجسته آن برج‌های خرقان در نزدیکی قزوین و برج شبلی در دماوند است. کاربرد آجر در معماری دوران بعد از اسلام فرصت خلق زیبایی‌ها را در بناهای کم حجم و متوسط فراهم ساخت. چنان‌که تعدادی از شاهکارهای معماری به جای مانده از دوران بعد از اسلام ایران این امکان را فراهم ساخت تا در محل‌های دورافتاده که دسترسی به سنگ ممکن نبود با برپا ساختن یک کوره آجرپزی، بناهایی با حجم‌های بسیار بزرگ بنا گردد، سدها و پل‌های مختلف در دورافتاده‌ترین محل‌ها ساخته شود و شهرهایی بزرگ چون نیشابور، جرجان و بسیاری شاهکارهای معماری آجری در دنیا شکل بگیرد.

ویژگی های فنی آجر

از نظر فنی، ضریب انقباض و انبساط آجر در برابر گرما و سرما بگونه‌ای است که از ایجاد ترک در بنا جلوگیری می‌کند در مقایسه با دیگر مصالح از قدرت ذخیره انرژی حرارتی برخوردار است. آجر خوب آجری است توپر و مقاوم در برابر فشار، نشت و یخبندان، شکل عمومی آجرهایی که در طی دوران‌های مختلف بعد از اسلام در بناها به کار گرفته شده، عبارت است از چهارگوش یا مربع در اندازه‌ی متنوع.

هنر آجرکاری

هنر آجرکاری در تاریخ معماری دارای پیشینه‌ای طولانی است. در معماری ایرانی، آجر تنها پرکننده‌ی جرزها و پوشاننده‌ی احجام و جداکننده‌ی آنها از یکدیگر نیست. بلکه به عنوان یک عنصر کامل در معماری ایران به کار رفته است. اولین شیوه‌ی تهیه خشت مربوط به سال‌های پیش از هزاره‌ی ششم ق.م است. از آثار مشهور تپه‌ی حسنلو را

می‌توان نام برد که از خشت خام به طور وسیع استفاده شده است. به کارگیری آجر در شوش و تپه سیلک کاشان نیز نشان‌دهنده استفاده از این عنصر در زمان خود است.

زیگورات چغا زنبیل

زیگورات چغا زنبیل در ۴۵ کیلومتری جنوب شرقی شهر شوش و فاصله‌ی ۲ کیلومتری رودخانه‌ی دز در دشت آباد خوزستان واقع شده است. این بنای عظیم مذهبی بخشی از آثار شهر دورا نتش با اونتاش گال از دوره اقتدار ایلامی‌هاست. پژوهش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد اواخر هزاره‌ی دوم ق. م ارنتاش گال پادشاه ایلام این شهر مقدس را در نزدیکی رود دز در حد فاصل شوش و شوشر بنا نهاده است. مصالح به کار رفته در بنا، آجر پخته و خشت خام می‌باشد و در مواردی نیز از سنگ استفاده شده است.

زیگورات چغا زنبیل در مرکز این شهر باستانی برای خدایان «اینشوشیناک» و «ناپیراشا» ساخته شده است. گیرشمن نوشته است: زیگورات در زمان آبادانی دارای ۵ طبقه و حدود ۵۲ متر ارتفاع بوده است. این بنای عظیم بر خلاف زیگورات‌های منطقه‌ی میان رودان که طبقات بر روی هم ساخته می‌شده‌اند، از سبک معماری خاصی برخوردار بوده است، به گونه‌ای که هر طبقه از سطح زمین آغار می‌شده است. زیگورات چغا

زنبیل مربع شکل است. و طول هر ضلع ۱۰۲/۲ متر می‌باشد. نمای دیوارهای زیگورات از آجر ساخته شده و آجر نشسته‌های آن با خط ایلامی در ردیف‌های مختلف بر روی اثر مشاهده می‌شود. چغا زنبیل بخش‌های مختلفی چون معابد، حصارها، پلکان‌ها، پایه‌ی مجسمه‌ها، سیستم‌های فاضلاب و.. دارد.

گل نوشته‌های بنای چغا زنبیل

در معبد چغازنبیل نیز به آجرهایی برمی‌خوریم که به عنوان کتیبه به دیوار نصب شده‌اند. ساکنان سرزمین ایران نقش تعیین‌کننده‌ای در پیشبرد به کار گرفتن فن آجر داشته‌اند

آجر به تنهایی یک قالب شکل‌دهنده است. آجر به عنوان یک عنصر تزئینی، کارآیی آن را دارد که با تمامی عناصر تشکیل‌دهنده یک معماری بیامیزد.

شیوه‌های آجرکاری

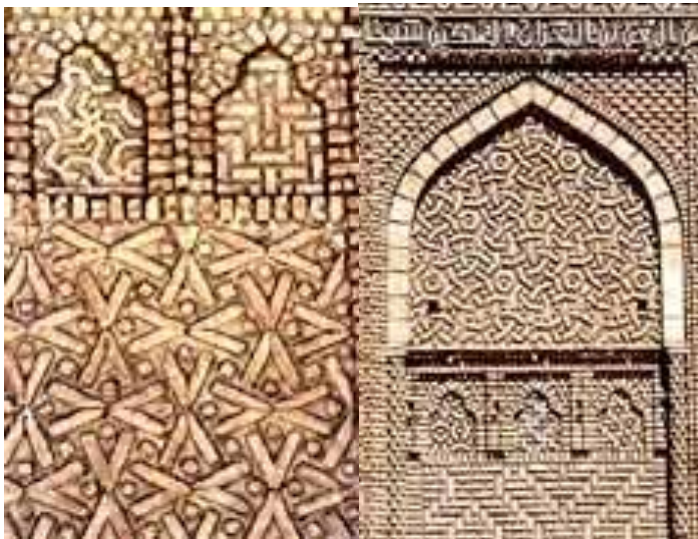
از سده چهارم هجری به بعد، در زمینه آجرکاری شیوه‌های گوناگونی را آزموده‌اند که در چند گروه تقسیم می‌شود: رگ‌چینی - گل‌اندازی - گره‌سازی - آجرکاری رنگی - آجرکاری خفته و رفته - خون‌چینی - آجرکاری با آجرهای تزئینی نقش‌دار

آجرکاری با ترکیب آجرهای یک رنگ و ایجاد طرح‌ها و نقش‌های مختلف در سطحی صاف را با نام 'رگ‌چین' نام برده‌اند. در گل‌اندازی، در موقع رگ‌چین کردن آن‌را چنان می‌چینند که از ترکیب آنها گل‌های مختلف بدست آید. گره‌سازی از شیوه‌های بسیار ظریف و پرکار آجرکاری تزئینی است که به کمک قطعه‌های مختلف آجرهای بریده و تیشه‌داری شده در اندازه‌های گوناگون انجام می‌پذیرد. طرح‌های گره در مایه نقش‌های ساده مثل مثلث، مستطیل، مربع، لوزی، ذورنقه و ترکیب آنها با یکدیگر و ایجاد چند ضلعی‌ها، ستاره شکل‌ها و غیره می‌باشد. نمونه‌های خوبی از این

شیوه از دوره ی سامانیان و آل‌بویه به بعد در آثار معماری ایران دیده می‌شود مانند: تزئینات گره مسجد جامع ورامین از دوران ایلخانی، کارهای جالب مسجد گوهرشاد و مدرسه خرگرد از دوری تیموری و ...

در آجرکاری رنگی، با آجرهایی با رنگ‌های مختلف و به شیوه مسطح، طرح‌های گوناگون ایجاد می‌کنند. از این شیوه نمونه‌هایی در شاهچراغ (شیراز)، مسجد وکیل شیراز، سید علاءالدین حسین (شیراز) دیده می‌شود. در این شیوه تنوع نقش بسیار است

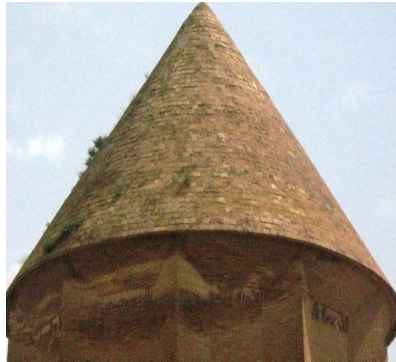

کار تزئین نمای بنا با آجرهای نقش دار برجسته 'مهری' از دوران ایلخانی سابقه دارد.

آجر کاری در دوره ی سلجوقی

از خصوصیات مهم هنرمندان سلجوقی این بود که اندیشه های هنری که از گذشته بدانها رسیده بود را با هم یکی کرده و در واقع مسیر تعالی بدانها بخشیدند با شکوفا شدن معماری در دوره سلجوقی عناصر هنری خاص رشد کردند ساختمانهای چهار ایوانی و کاروانسراها مدارس و مساجد و مناره ها با سبک های چهار ایوانی گسترش یافتند. با توسعه معماری هنرهای مربوط به آن مورد اقبال هنرمندان این دوره قرار گرفت. استفاده از آجر در بنا و نیز برای تزئین به دلیل مهارت هنرمندان این دوره بدنه بناهای تاریخی را نوازشگر خود ساختند بطوریکه در دوره سلجوقی استفاده از آجر به عنوان یکی از عناصر مهم تزئیناتی بشمار می رفت.

برج قابوس؛ بلندترین برج آجری جهان

برج قابوس، بلندترین برج آجری جهان و یکی از بی‌نظیرترین یادمان‌های برجسته معماری ایران در دوره اسلامی است که در شمال شهر گنبد قابوس و در سه کیلومتری بازمانده شهر قدیم جرجان مرکز حکومت آل زیار قرار دارد. این برج بر روی تپه‌ای به بلندی ۱۵ متر قرار گرفته و به سال ۳۹۷ هـ.ق به عنوان یادمان شمس‌المعالی قابوس بن و شمگیر ساخته شده است. ارتفاع این برج ۵۵ متر و با احتساب بلندی تپه در مجموع ۷۰ متر از سطح زمین است. میل گنبد بیش از هزار سال، سرفرازانه سر به آسمان کشیده و تمدن کهن مردم این دیار را به رخ جهانیان می‌کشد، این بنا از چهار بخش تشکیل شده است که شامل پی و صفه بنا، سردابه، بدنه و گنبد مخروطی می‌شود و ارتفاع بنا ۷۰ متر، بدنه بنا ۳۷ متر و دارای ۱۰ ترک است.

برج‌های خرقان

برج‌های دوگانه خرقان، از جمله آثار ارزشمند آجری دوره سلجوقی هستند که در فاصله یک کیلومتری روستای حصار از توابع خرقان غربی در شهرستان آوج واقع شده‌اند. گره‌چینی و نقوش هندسی آجرکاری دوره سلجوقی، در این بنا به کمال رسیده‌است. اجرای آجرکاری این برج‌ها، نشانی از مهارت و هنر معماران ایرانی است. این بنا یکی از آثار معماری آجری قرن پنجم هجری است.

برج خرقان

معماری غیر مذهبی در دوره ی اسلامی

مدارس: مدرسه‌ی دارالفنون به عنوان اولین مجتمع دانشگاهی به سبک جدید از جمله اقدامات میرزا تقی خان امیر کبیر در عصر قاجار بشمار می‌رود. هدف عمده‌ی تأسیس این مرکز علمی تربیت کادر ورزیده و مطلع برای اداره‌ی کشور بوده است. مدرسه‌ی دارالفنون از زمان احداث نقش بسیار ارزنده‌ای در تعلیم و تربیت دانشجویان داشته است و شاید بتوان اظهار نظر نمود که اداره‌ی کشور در چند دهه بعد از تأسیس این مدرسه به وسیله‌ی فارغ التحصیلان دارالفنون بوده است.

معماری مدارس ، نظامیه‌ها

بعد از مسجد مهم‌ترین بنای عمومی از ساختمانهای یک شهر مدرسه می‌باشد. همزمان با حکومت سلجوقیان به تشویق خواجه نظام الملک مدارس متعددی در شهرهای معروف اسلامی مانند بغداد، ری، نیشابور ساخته شد. نظام الملک می‌خواست در کشور حکومتی مرکزی و نیرومند تشکیل دهد و برای رسیدن به این هدف مدارس نظامیه را برای تربیت کارگزاران دولتی تاسیس کرد. خواجه نظام الملک به منظور مقابله با تبلیغات و فعالیت‌های فرهنگی اسماعیلیان و دیگر گروه‌های رقیب و مذاهب، اقدام به تاسیس تعداد قابل ملاحظه ای مدرسه در شهرها و نقاط مختلف جهان اسلام کرد. در واقع اکثر مدرسه‌هایی که نظام الملک احداث می‌کرد به "نظامیه" مشهور بود. این بزرگمرد تاریخ ایران، در اغلب شهرهای بزرگ آن زمان مانند: اصفهان، نیشابور، بلخ، بصره، هرات، مرو، آمل و موصل مدارس نظامیه تاسیس نمود. مجموعه این نظامیه‌ها، مراکز دانشگاهی و علمی بسیار مهم زمان خود بشمار می‌رفتند که در این میان مدرسه نظامیه بغداد بیش از سایر نظامیه‌ها شهرت داشت.

مدرسه نظامیه بغداد (مستنصریه)

این بنا دارای چهار ایوان اصلی بوده که هر یک از این ایوان‌ها به یکی از مذاهب چهارگانه اهل تسنن اختصاص داشت. این مدرسه در زمان خلافت عباسی در بغداد بنا شده است. طول این بنای مستطیل شکل حدود ۱۰۵ متر و عرض‌های ۴۴ متر و ۴۹ متر است. این بنا آکنده از هماهنگی کامل و ضرب آهنگ باشکوه نماهای حیاط مبتنی بر محاسبات پیچیده ریاضی است. این مدرسه که در دو طبقه ساخته شده بود علاوه بر فراهم آوردن جا و مکان برای کارکنان و حدود ۳۰۰ طلبه، دارای یک کتابخانه مشهور نیز بوده است. هم طبقه

ی همکف که دارای نقش تغییر شکل یافته ای از طرح چهار ایوانی است و هم طبقات فوقانی به ترتیب براساس شبکه ده گام و سی گام بیزانسی بنا نهاده شده است (یک گام بیزانس معادل ۳۱/۲۳ cm است).

مدرسه ی نظامیه ی بغداد (مستنصریه)

سایر بناهای مذهبی

آرامگاه استرو و مُردخای: آرامگاه مُردخای پیامبر بنی اسرائیل در مرکز شهر همدان قرار گرفته و دارای سنگ نوشته‌ای به زبان عبری است. مقبره ی استرو و عمویش مُردخای در جوار همدیگر قرار دارد. حروف الفبای عبری به طرز زیبایی بر سردر دیوار بنا در داخل

آرامگاه نوشته شده است. مصالح ساختمانی بنای این مقبره از سنگ و آجر است که به سبک بناهای اسلامی ساخته شده است.

آرامگاه استر و مردخای در شهر همدان

مقبره‌ی حقیوق نبی: این بقعه‌ی متبرکه منسوب به حقیوق از پیامبران بنی اسرائیل است که در شهر تویسرکان واقع شده است. بنای این مقبره به شیوه‌ی بسیار زیبایی و با استفاده از آجر ساخته شده و معماری آن مربوط به دوره‌ی سلجوقیان می‌باشد. نوشته‌هایی به خط عبری بر روی سنگ روی بقعه مشاهده می‌شود.

بقعه‌ی متبرکه حقیوق نبی در شهر توسیرکان

گنبد سلطانیه

گنبد سلطانیه یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین بناهای دوره‌ی اسلامی ایران است که در ۳۰ کیلومتری زنجان و در بخش قدیمی شهر سلطانیه واقع است. کتیبه‌های مختلفی بر روی این اثر ترسیم شده و نیز دارای تزیینات آجری زیبایی است. آیات قرآن، احادیث پیامبر (ص) و کلمات قصار حضرت علی (ع) در سراسر گنبد دیده می‌شود. خط کوفی نوشته شده بر روی دیوار ایوان جنوبی: "اللهم اشفنا بشفانک و داونا بداونک" (خداوندا ما را به شفای خود شفا ده و به دوی خود ما را مداوا فرما) که در ارتباط با مریض بودن اولجایتو است. در همان ایوان برای اولین بار با آیه‌ای در ارتباط با مرگ روبرو می‌شویم که با رنگ قرمز آیه "کل من علیها فان" چندین بار تکرار شده است. وجود این آیه به نشانه‌ی درگذشت سلطان اولجایتو بوده است. گنبد سلطانیه پس از «سانتاماریا» کلیسای جامع مریم مقدس در فلورانس ایتالیا و مسجد «ایاصوفیا» استانبول

سومین بنای عظیم تاریخی در جهان است که در محدوده ۳۵ کیلومتری شرق زنجان واقع شده است. گفته می‌شود در ساخت گنبد بزرگ شهر فلورانس از این گنبد الگوبرداری شده است.

گنبد سلطانیه

گنبد از کاشی‌های فیروزه‌ای رنگ پوشیده شده و سقف داخل اطاق‌های بالا با گچ‌بری‌ها و آجرهای رنگارنگ تزیین یافته است. در حاشیه‌ی طاق‌ها آیات قرآنی و اسم‌الله با خط جلی نوشته شده است. حکاکی‌هایی در آجرهای دیوارها و سقف‌های رنگین بنا نیز دیده می‌شود (شروع ساخت بنا به دستور ارغون خان از ایلخانان مغول

بوده و در عهد حکومت سلطان محمد خدابنده الجایتو به اتمام رسید). این بنای تاریخی دارای ۴۸/۵ متر ارتفاع و دارای هشت ایوان مرتفع و نزدیک به ۵۰ اتاق و حجره می‌باشد. گنبد سلطانیه اولین بنای آجری جهان و باشکوه‌ترین بنای اسلامی است.

برج علویان: برج و مسجد علویان که از شاهکارهای هنر معماری و تزئیناتی اسلامی است در داخل شهر همدان ساخته شده است. این بنا منسوب به دوره سلجوقیان است و سازمان میراث فرهنگی کشور از آن محافظت می‌کند. تزئینات نمای آجری و گچبری‌های بسیار زیبا در قالب تصاویر و نوشته‌ها، عظمت هنر معماری اسلامی را در این بنا نشان می‌دهد.

برج علویان همدان

قلای مالیه ایلام: قلعه معروف به قلائی مالیه در دوره قاجاریه بر روی تپه‌ای تاریخی به نام چقامیرگ در شهر ایلام بنا گردیده است. این بنا در سال ۱۳۲۶ هـ ق به دستور غلامرضاخان والی (ابوقداره) برای استقرار حکومت خود ساخته شده است. قلعه مذکور

سه ورودی در سه ضلع دارد که ورودی اصلی به شیوه هشتی منظم با طاق و دور چین آجری است. سقف کلیه اتاق‌ها از ملات گچ و آجر است. در آن‌ها از انواع و اقسام قوس‌های باربر و غیر باربر (تزیینی) به شیوه رومی استفاده شده است و اطراف آن‌ها را با شکستگی و برجسته نمودن آجرها و همراه با کاشی‌های ریز رنگی تزیین کرده‌اند.

قلعه والی ایلام

اتاق شاه‌نشین پنجره بزرگ چوبی، گچ‌بری‌های زیبا با نقوش گل و گیاه و نیز حوض سنگی کوچک دارد (پیرامیه، ۱۳۷۲). بیشتر اتاق به وسیله هنرمندان ایرانی آینه‌کاری شده بود که در جریان جنگ تحمیلی متأسفانه تخریب گردید. شیشه‌های رنگی پنجره‌ها ضمن زیبایی ظاهری، برای دفع حشرات نیز مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

باغ ایرانی و عمارت فلاحتی: این مجموعه در خیابان آیت‌الله حیدری و در محله شادآباد ایلام (از محلات قدیمی ایلام) از دوره پهلوی اول برجای مانده است. عمارت فلاحتی در بخش مرکزی یک باغ منظم ایرانی ساخته شده و یک رشته قنات آب مورد نیاز این باغ ایرانی را تأمین می‌کند. عمارت زیبای فلاحتی، در سال ۱۳۲۶ هـ.ق به دستور غلامرضاخان، والی پشتکوه با بهره‌گیری از مصالح آجر، سنگ و گچ و با تاق شیروانی احداث گردیده است.

عمارت باغ ایرانی فلاحتی ایلام

قلعه ژاندارمیری (قشونخانه): این بنا که در ضلع جنوبی میدان ۲۲ بهمن ایلام قرار داشت، از دوره قاجاریه برجای مانده بود. بنای مذکور به عنوان مقر نظامی شهر ایلام از مصالح سنگ و گچ و در دو طبقه ساخته شده بود. متأسفانه این اثر تاریخی که به عنوان یک دژ نظامی در بخش مرکزی شهر ایلام خودنمایی می‌کرد در دوره حکومت پهلوی کاملاً تخریب گردید.

ساختمان قشونخانه در شهر ایلام

منابع

- احد نژاد ابراهیمی، (۱۳۹۷)، الگوشناسی تزئینات مقرنس در معماری ابنیه بازار تاریخی تبریز، فصلنامه شهر ایرانی اسلامی، سال هشتم شماره ۳۱: ۵-۱۷
- بلوکباشی، علی، ۱۳۷۵. قهوه‌خانه‌های ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- بلوکباشی، علی، ۱۳۷۷. نقد و نظر: معرفی و نقد آثاری در ادبیات مردم‌شناسی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی
- بلر شیلا و ام بلوم جانانان، (۱۳۸۱)، هنر و معماری اسلامی، ترجمه اشراقی اردشیر، چاپ اول، تهران، انتشارات سروش
- بورکهارت، تیتوس، ۱۳۶۵. هنر اسلامی و زبان بیان. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: سروش.
- پوپ، آرتور، ۱۳۵۵. هنر ایران در گذشته و آینده. ترجمه عیسی صدیق، تهران: مدرسه عالی خدمات جهانگردی و اطلاعات.
- خلج، منصور، ۱۳۶۴. «تکیه معاون الملک»، در تاریخچه نمایش در باختران تهران.

- سرفراز، علی اکبر و بهمن فیروزمندی (۱۳۷۳)، مجموعه دروس باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی، ماد هخامنشی اشکانی ساسانی، جهاد دانشگاهی هنر، چاپ اول.
- سعیدی، فرخ (۱۳۷۸)، راهنمای تخت جمشید، نقش رستم و پاسارگاد، پازینه، تهران.
- شاپوریان، فریبا (۱۳۹۶)، بررسی پایداری نقوش گچبری سنتی در آثار معماری دوره قاجار (نمونه مورد مطالعه بنای باغ فردوس تهران)، معماری شهر پایدار، سال پنجم، شماره دوم، فیروز مندی شیره جینی، بهمن (۱۳۷۸)، باستان‌شناسی و هنر آسیای صغیر، سمت، تهران.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۴) تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، انتشارات سمت، تهران.
- گذار، یدا، ۶۶ - ۱۳۶۵. «امامزاده زید اصفهان»، در آثار ایران. نوشته آندره گذار و دیگران. ترجمه ابوالحسن سرومقدم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مجموعه مقالات سمینار استان‌شناسی (۱۳۷۴)، ایلام و جاذبه‌های توریستی، اسفندماه محمودیان، حبیب اله (۱۳۷۷)، راه‌ها و معابر باستانی غرب زاگرس در دوران پارت و ساسانی، انتشارات سبز رویش.
- (۱۳۸۳) معرفی اجمالی قلعه‌های باستانی استان ایلام، گویش.
- ..... (۱۳۹۰) جغرافیای ایرانگردی، مبنای خرد.
- ..... (۱۳۹۳)، معماری تزئینی، انتشارات زاگرو،
- ..... و... (۱۳۹۴)، آشنایی با معماری ایران، انتشارات زاگرو،
- محمودیان، آزاده (۱۴۰۳)، هنر تزئین در آثار معماری ایران، نشر زاگرو، ایلام.
- . محمدی نژاد، م. (۱۳۸۳) حکمت معماری اسلامی، نشریه علمی، پژوهشی دانشکده هنرهای زیبا، شماره ۱۹، پاییز ۸۳، ص ۵۹-۵۸

هیلن براند رویرت، (۱۳۸۳)، معماری اسلامی، ترجمه آیت الله‌زاده شیرازی باقر، چاپ دوم، تهران، انتشارات روزنه

هیلن براند، رابرت. معماری اسلامی. ۱۳۷۷. ترجمه ایرج اعتصام.

هوگ، ج، مارتن. هانری. سبک‌شناسی معماری در سرزمینهای اسلامی. ۱۳۷۵. ترجمه پرویز ورجاوند

همایونی، صادق، ۱۳۵۵. حسینیه مشیر. تهران: انتشارات سازمان جشن و هنر. علی بلوکباشی
عضو شورای عالی علمی دایره المعارف بزرگ اسلامی